

Mensen in het verzet

De afgelopen twee jaar verschenen bij de Walburg Pers, onder auspiciën van het Verzetsmuseum Amsterdam, vijf boeken in een serie 'levensverhalen':

'Geen leven zonder verzet. Het levensverhaal van Henk van Moock', opgetekend door Liesbeth van der Horst, met een inleiding van Ed van Thijn;

'Een Limburgse onderwijzer in het verzet. Het levensverhaal van Fons Mertens', opgetekend door Gerard Sonnemans;

'Een onverzettelijke Groningse vrouw. Het levensverhaal van Siet Tammens', opgetekend door Marius de Smet;

'Agent van de Zwitserse weg. Het levensverhaal van Jan van Borssum Buisman', opgetekend door Marc Couwenbergh';
en

'Verzet in Nederlands-Indië. Het levensverhaal van Bep Stenger', opgetekend door Nadet Somers, met voorwoord van Els Borst.

Kort en heel toegankelijk vertellen deze mensen over hun belevenissen en overwegingen.

Prijs per deel f 29,50, de hele serie f 125,-.

Vrouw in verzet

Siet Tammens is een inmiddels hoogbejaarde, nuchtere Groningse die tijdens de Tweede Wereldoorlog tot diep over haar nek in het verzet zat. Marius de Smet tekende haar levensverhaal, één grote aanklacht tegen discriminatie, onrechtvaardigheid en dictatuur, zonder ook maar een enkele kanttekening te plaatsen op. Een helder en bescheiden boekje dat leest als een trein en stiekem menig verdicht historisch beeld over het verzet op zijn kop zet, waardoor het ook voor historici heel interessant is.

Wie was Siet Tammens en wat maakt haar bijzonder? Ze stamt uit een weinig traditionele boerenfamilie. Geboren in 1914 aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, volgens eigen zeggen niet erg rijkelijk met schoonheid bedeed, maar gelukkig wel met een goed verstand. Een meisje dat van huis uit gestimuleerd wordt om verder te studeren, ook al is dat enkel voor onderwijzers. Dat zelfstandig alleen woont in de grote stad en bij wijze van toeval al snel na het uitbreken van de oorlog in het verzet rolt. Haar woning groeit uit tot doorgangshuis voor een aantal los van elkaar opererende lieden, die gaandeweg de oorlog soms toeval-ligierwijs samen werken. Siet koppelt mensen voor bepaalde activiteiten aan elkaar en wordt daarvoor uit tot een centrale verzetsfiguur in het noorden.

Begin 1944 moet Siet onderduiken, wordt verraden, opgepakt en ter dood veroordeeld. Als de bevrijding even heel dichtbij lijkt, september 1944, ont-

loopt ze dit vonnis en komt via omzwervingen op het Duitse waddeneiland Borkum terecht. Hier is een gevangenkamp dat enigszins doet denken aan hedendaagse asielzoekerscentra, alleen verrichtten de gedetineerden wel werk, dwangarbeid. Siet doet daar de meest afgrijselijke ervaring uit de oorlogsjaren op, namelijk een verkrachting die onvruchtbaarheid tot gevolg heeft.

Het einde van de oorlog beleeft ze in Noord-Duitsland, uiteindelijk ontsnapt uit gevangenschap, lopend op weg naar huis.

De thuiskomst is teleurstellend. Mensen in de omgeving zijn weliswaar bijzonder vriendelijk, maar de chaos is groot en de saamhorigheid uit het verzet verdwenen. In tegenstelling tot haar hoog gekoesterde verwachtingen over doorbraak en een nieuwe, betere samenleving keren de oude verzuilde structuren weer terug. Aanpassing daaraan is moeilijk, zo niet onmogelijk en Siet emigreert naar Curaçao. Dan volgen achttien jaren onderwijs, waarmee ze een streep probeert te trekken onder de oorlog. Niemand krijgt haar verhalen te horen, maar daarmee is niet alles vergeten.

Jaren vol van heimwee naar, en idealiseren van, Nederland doen haar terugkeren. Regelmatig terugkerende angstdromen herinneren haar nog steeds aan de oorlogservaringen. Inmiddels hoort ze tot een bijna uitgestorven generatie van mensen die nog uit de eerste hand kunnen vertellen over wat onrecht, dictatuur en vervolging nu precies inhoudt. En dat doet ze dan ook. Niet alleen middels dit boekje,

Agent van de Zwitserse Weg

Het levensverhaal van
Jan van Borssum Buisman

32

maar ook door voorlichting te geven aan leerlingen.

Een onopgesmukt verhaal dat indirect oproept tot hoogstaand moreel gedrag. Goed bruikbaar om in een verslag te verwerken.

Maria van Haperen

Agent van de Zwitserse weg

'Mijn broer was een echte verzetsheld in de Tweede Wereldoorlog. Eigenlijk had zijn verhaal opgetekend moeten worden, maar hij is al bijna tien jaar geleden overleden. In Delft waren heel wat studenten actiever in het verzet dan ik.'

Jan van Borssum Buisman spreekt niet heldhaftig over zichzelf. Hij laat het verleden liever achter zich.

'Soms denk ik dat we het allemaal maar moeten laten rusten. Het is meer dan 55 jaar geleden. Herinneringen hebben maar een beperkte houdbaarheid. Daarna worden ze ranzig, net als een overjarig blik bonen. We zijn inmiddels al aangeland in een nieuwe eeuw, in een nieuw millennium. ik weet niet of we maar moeten blijven terugkijken ...'

Het verhaal van Jan van Borssum Buisman is opgetekend toen hij 81 jaar oud was, beeldhouwer en gepensioneerd conservator van Teylers Museum in Haarlem.

In korte hoofdstukjes die heel toegankelijk geschreven zijn: *'soms herken ik me bijna niet in die eenvoudige vertelstijl'*

vertelt hij over zijn jeugd in Haarlem en Delft en zijn bemoeienissen, tijdens de oorlog, met de Zwitserse Weg.

Jan van Borssum Buisman was afkomstig uit een artistiek milieu met stevige religieuze wortels. Zijn grootvader was remonstrants dominee, zijn vader kunstschilder en vanaf 1918 conservator van Teylers Museum. Hij had een oudere broer en zus. In het gezin lagen religie en kunst elkaar wel en vormden samen met het culturele klimaat van die tijd een inspirerende omgeving, zegt de spreker terugblikkend. Hij groeide op het ruime Fundatiehuis van Teylers Museum, ging naar de middelbare school – eerst het gymnasium, daarna de HBS, speelde cello en sportte veel.

Jan was vrij dromerig, filosofisch ingesteld, zoals zijn zus, die later theologie ging studeren. De praktische van de drie kinderen was broer Garrelt, de echte verzetsman, aldus Jan. Tijdens de oorlog was deze betrokken bij het leggen van contact tussen de Ordedienst en de Inlichtingendienst in Londen.

Jan ging in 1939 bouwkunde studeren in Delft. Graag was hij naar de kunstacademie gegaan, maar op aanraden van zijn vader die het allemaal zelf had meegemaakt, moest er eerst gewerkt worden aan de financiële basis van een later bestaan als kunstenaar. Hij vertelt over zijn vrienden daar, studentenverzet, plannen om naar Engeland te gaan toen in november 1940 de TH voor het eerst gesloten werd. Het uitzoeken van een manier, over zee, over land? Moet je het thuis vertellen of niet? Waar vind je hulp? Persoonsbewijzen?

In maart 1942 sloot de TH weer en op zekere dag zei Jan tegen zijn vriend Jan Postma: 'Kom Jan, we moeten naar Zwitserland gaan'. En ze gingen.

Jan was toen al een verdacht figuur. Hij had in de tram als gemorst op het uniform van een Duitser en dat werd gezien als een verraderlijke daad. Het werd een rechtszaak en de eis was tweeëneenhalf jaar tuchthuis. Gelukkig ging dat niet door, maar het werd wel de reden om praktischer aan vertrek te gaan denken.

In het boek vertelt Jan over zijn avontuurlijke tocht. Net over de grens van Zwitserland worden de studenten opgepakt en ze komen in een kamp. Daar komt hij in contact met dominee Visser 't Hooft, die een kerkdienst leidt. Deze was een inlichtingendienst aan

het opzetten voor de Nederlandse regering in Londen, die via Zwitserland berichten over en weer doorgaf. Visser 't Hooft regelde voor beide Jannen onderdak in Genève en vroeg hen voor zijn inlichtingendienst. Jan van Borssum Buisman ging uiteindelijk helpen bij het vervaardigen en ontcijferen van microfilms. Eerst moest hij kort terug naar Nederland om een koeriersroute uit te zoeken en kwam in contact met Hebe Charlotte Kohlbrugge, die voor het illegale *Vrij Nederland* geregeld contact met Londen zocht. Als Frederic Moët, van het champagnehuis, doet Jan koeriersdienst.

Visser 't Hooft had maatschappelijk contact op het oog gehad, maar al snel ging het ook om militaire zaken. De Zwitserse Weg splitste in twee takken, een militaire en een burgertak, die elkaar wantrouwden. Er werd gepraat over spionage en bedrog. Na de oorlog bleek broer Garrelt bij de andere tak gewerkt te hebben.

Het hele verhaal van de Zwitserse Weg komt verder niet ter sprake. Dat is iets dat Jan graag overlaat aan de historici, zegt hij. Volgens hem was van opzettelijk bedrog geen sprake, maar hij begrijpt wel dat je in een oorlog niet alles zegt of weet, dus dat iets anders kan lijken dan het is.

De rest van zijn leven is hij hier niet veel meer mee bezig geweest, met opzet, en gelukkig, zegt hij nu.

In november 1944 werd de Zwitserse Weg officieel opgeheven. Het hele archief moet er nog zijn, bij het RIOD, zegt Jan. Hijzelf nam dienst bij het geallieerde leger. Eind mei 1945 zagen vader, broers en zus elkaar weer terug. Garrelt kreeg de militaire Willemssorde. Jan nam ontslag uit de dienst en ging beeldhouwen.

Hij eindigt zijn verhaal met een weging van wat er nu eigenlijk aan de hand was bij de Zwitserse Weg. Militairen minachtten burgers, katholieken wantrouwden protestanten, iedereen schreef zijn memoires, en allemaal waren ze anders. Met zijn broer heeft hij er wel over gesproken, maar niet tot op de bodem. Dat liever niet.

Jan van Borssum Buisman heeft het zoveel mogelijk achter zich gelaten. Het enthousiasme over een nieuw bestaan na de oorlog was bij hem snel weg. De politiek heeft hij maar laten zitten. Daar heb je toch niets aan idealen.

Tineke Bogaerts

Een Limburgse onderwijzer

Fons Mertens was een jonge onderwijzer van nog geen 23 jaar, toen de Duitsers ons land binnenvielen. Zijn jeugd bracht hij door in het Midden-Limburgse Nunhem, en vanaf 1941 stond hij voor de klas in Sevenum, daar niet ver vandaan.

Het verhaal van zijn verzetsactiviteiten vormt het zoveelste bewijs dat Limburg een belangrijke schakel vormde in het landelijke verzet. Tot ergernis van veel Limburgers heeft Lou de Jong daar in zijn bekende standaardwerk niet zo'n scherp oog voor getoond. Vooral sinds het proefschrift van A. Cammaert (*Het verborgen Front*) uit 1994 weten we wel beter! Vanaf 1943 bestond er in Limburg een zeer actieve afdeling van de LO, de landelijke organisatie tot hulp aan onderduikers. In Sevenum speelde Mertens een actieve rol. Het dorp telde toen vijfhonderd huizen, en het gaf onderdak aan vierhonderd onderduikers. Dit klinkt ongelooflijk! Maar Sevenum lag vrij geïsoleerd, nabij grote bosgebieden en de moerassen van de Peel, ideale verstopplaatsen.

Mertens vertelt over de vergaderingen van de LO, hoe ze de onderduikers onderbrachten en allerlei praktische problemen oplosten. De meeste onderduikers waren jonge mannen die de Arbeitseinsatz wilden ontlopen. Soms was zo'n gast niet te handhaven, of kneep deze er zomaar tussenuit. Verraad was altijd mogelijk. Er moesten bonkaarten voor het eten komen, en als het kon een nieuw persoonsbewijs. Hoe kwam je dan bijvoorbeeld aan een pasfoto? Want in de wijde omgeving was geen fotozaak. Gelukkig was de kapelaan een verdienstelijk amateurfotograaf. Bij een razzia in 1944 werden slechts 22 van de vierhonderd onderduikers opgespoord, een bewijs voor de goede organisatie.

Mertens vertelt vele verhalen, vanaf het prille begin van de bezettingstijd – het NSBertje-pestten, Anjerdag, zijn eigen illegale krantje de *Oranjepost* – tot aan het bittere einde (1944-45), toen hij zelf ondergedoken zat. De Duitsers hielden toen kerkrazzia's. Iedereen was vogelvrij. Angst was tastbaar. Tot overmaat van ramp waren er ook regelmatig geallieerde bombardementen. Alle kerktorens van Limburg gingen eraan. Hele stromen vluchtelingen trokken door het dorp. De maatschappij was ontregeld en ontredderd.

Alle verhalen zijn door zijn ghostwriter helder en concreet uit Mertens' mond opgetekend. Het is een levendig beeld van de alledaagse realiteit in een besloten rooms-katholiek dorp, vervat in een directe stijl.

Voor Mertens was verzet een vanzelfsprekende houding. Na de oorlog stond hij nog tientallen jaren voor de klas, tot zijn 64ste. *'Ik snap al die leraars niet die heel hard roepen dat ze ermee stoppen zodra ze de kans krijgen'*, zegt hij. Voor hem geen mooier beroep dan dat van onderwijzer.

Spoedig na zijn pensioen in 1981 ging hij voorlichting geven op basis- en middelbare scholen. Hij vindt dat belangrijk, omdat de jeugd zich bewust moet zijn van het grote voorrecht te mogen leven in een vrij en democratisch land. Hoe verschrikkelijk de oorlog ook was, Fons Mertens had de ervaring niet willen missen van de hulpvaardigheid, de saamhorigheid, de opofferingsgezindheid en de vriendschap. Juist in tijden van gevaar en onderdrukking komen die boven.

De geschiedenisdocent kan een leerling dit boekje in handen stoppen, en zeggen: volgende week vertel jij de klas maar eens wat er zoal kwam kijken als je onderduikers hielp! Of: tegen welke problemen je aanliep bij het maken van een illegaal krantje? Of: wat voor strategieën je kon bedenken om maandenlang onderduik fysiek en psychisch te overleven? Een leerzame bron!

Jan van Oudheusden

Van buiten een kaaskop maar van binnen een Indo

Bep Stenger, dochter van een KNIL officier, groeide op in Nederlands-Indië. Haar levensverhaal is dat van een jong meisje dat onbedoeld het verzet inrolt, nadat Nederlands-Indië in 1942 door de Japanners is veroverd en bezet. Op sobere en openhartige wijze wordt haar leven voor, tijdens en na de oorlogsjaren beschreven. Voegt dit egodocument nog iets toe aan onze kennis over de oorlogsjaren? Heeft dit boek (meer)waarde voor onze leerlingen?

"Grote verzetsdaden heb ik niet verricht" begint Bep Stenger haar verhaal, maar ze vertelt het omdat ze wilt dat het verzet in Nederlands-Indië meer erkenning krijgt. Te lang werd in Nederland gedacht dat er in de Oost helemaal geen verzet is geweest. Bep Stenger's

Verzet in Nederlands-Indië

Het levensverhaal van Bep Stenger

verhaal werd opgetekend om dat verzet te herdenken.

Haar verhaal bevat meer dan een lofzang op de mannen en in het bijzonder de vrouwen die deelnamen aan het verzet. Bep Stenger realiseert zich heel goed dat haar overleven mede te danken is geweest aan twee Japanse militairen, die in tegenstelling tot het zeer strenge Japanse beleid tegenover overtredders van de Japanse oorlogswetten, zeer humaan zijn geweest. Zij schroomt ook niet om dit duidelijk te maken: *"je mag nooit iemand beoordelen op zijn uiterlijk of tot welke groep hij behoort, let op wat er van binnen zit"*.

In net meer dan honderd pagina's wordt de levensloop van Bep Stenger en haar familie geschetst. Haar gelukkige jeugd jaren in Nederlands-Indië werden af en toe ruw onderbroken als vader zes maanden verlof in Nederland door wilde brengen. Haar vader, zegt ze, was een zeer afstandelijk en autoritair man. Haar moeder was nogal ongelukkig. Hierdoor voelde Bep zich nauwer verbonden met de Indonesische bedienden, de baboe, kokkie, djongos en een kebon die haar wel aandacht en warmte gaven. De Duitse inval in Nederland in 1940 komt als een grote schok. Allerlei steunacties worden georganiseerd en Bep gaat maandenlang dagelijks naar de kerk om te bidden voor Nederland. Als de Japanners Pearl Harbor aanvallen en de Nederlandse regering in Londen

Japan de oorlog verklaart, verandert het leven in Nederlands-Indië compleet. Mobilisatie voor de mannen, veel vrouwen gaan vrijwilligerswerk doen om de soldaten te ondersteunen. *"De schok van de snelle nederlaag van het KNIL en het enthousiasme daarover van veel Indonesiërs konden wij maar nauwelijks begrijpen".* De eerste daad van verzet van Bep was het verbreken van de radiozegel, *"zodat we andere zenders konden beluisteren"*.

In december 1942 moeten alle Europese vrouwen en kinderen naar een speciale wijk, die al snel een interneringskamp werd. Beps vrijwilligerswerk bij het Rode Kruis werd in korte tijd verzetswerk. Ze stond totaal niet stil bij de eventuele gevolgen van haar verzetswerk. Je was toch zeker loyaal aan je vaderland en tegen de Japanners? Guerrillagroepen van ex-KNIL soldaten in de bergen hadden wapens en hulpgoederen nodig. Vrouwen vormden de steungroepen van deze guerrilla's. Bep gaat, zogenaamd zwanger, de stad rond om soldatenkleding en wapens op te halen.

Centrale persoon van verzet op Java was de Indische Nederlander kapitein Meelhuysen. Verraad maakt een einde aan de acties van zijn verzetsgroep *Corsica* en alle leden, waaronder Bep, worden opgepakt door de Japanse militaire politie Kenpeitai. Meelhuysen weet zich na martelingen, maar zonder gesproken te hebben, van het leven te beroven. De mannen uit de verzetsorganisatie kregen vrijwel zonder uitzondering de doodstraf door onthoofding. De vrouwen gaan naar de gevangenis. Bep wordt daar zwaar mishandeld. De Ken-

peitai gebruikte vele marteltechnieken zowel op mannen als op vrouwen. Maar gelukkig bracht het lot de officier Nakayama, die de verhoren overnam en de mishandeling van vrouwen direct staakte. Hij bleek later zelfs de verslagen van de verhoren te hebben gemanipuleerd om de overtredingen van de vrouwen af te zwakken. Hij werd hiervoor later in de oorlog onthoofd.

De langverwachte bevrijding van Nederlands-Indië werd ook voor Bep geen bevrijding, omdat aansluitend op de capitulatie van de Japanners de Indonesiërs de onafhankelijkheid uitriepen. Beps moeder blijkt in een kamp te zijn overleden, en vaders reactie op hun weerzien is onvoorstelbaar kil. De Bersiap periode is vol gevaren en met het nodige geluk komen de herenigde kinderen Steng hier levend doorheen. Bep besluit naar Nederland te gaan, maar het afscheid van Nederlands-Indië doet haar zeer. Ze houdt van het land en, ondanks alles, van de bevolking. Nederland is in meer dan één opzicht kil: *'Jullie hoeven niet met jullie verhalen aan te komen hoor, want het is hier veel erger geweest'.*

Bep is blij weer snel terug te kunnen naar Nederlands-Indië. Maar ook op de rubberonderneming is het niet veilig. De oorlog tussen de Indonesische nationalist en het Nederlandse leger woedt ook rondom de onderneming. Bep gaat nu definitief weg. In Nederland duurt het tot 1980 voordat iemand inziet dat haar verzetswerk geëerd dient te worden. Bep krijgt het Verzetshedenkingskruis en wordt daarna actief om anderen te ondersteunen in hun strijd om erkenning. De Wet Indisch Verzet, bedoeld ter ondersteuning van mensen die verzet hebben gepleegd of gevangen hebben gezeten en daardoor schade hebben ondervonden, treedt pas in 1986 in werking. Veel mensen zijn dan al dood, of hebben onoverkomelijke problemen om na al die tijd nog bewijzen te vinden voor gepleegd verzetswerk in Nederlands-Indië. Minder dan de helft van de aanvragen is door de Nederlandse overheid gehonoreerd.

Verzet in Nederlands-Indië is een openhartig en sober beschreven levensverhaal van een actieve jonge vrouw in oorlogstijd. Het geeft een duidelijk beeld van de motieven, gevoelens en levenslessen van iemand in extreme situaties. Leerlingen beleven hoezeer

het leven afhankelijk is van persoonlijke keuzen en toevalligheden. De één heeft meer geluk dan een ander. Dat deze oorlogsgeschiedenis zich afspeelt in Nederlands-Indië geeft het verhaal een extra dimensie.

Huub Oattes

Geen leven zonder verzet

Henk van Moock is van alle mensen uit deze serie levensverhalen waarschijnlijk degene die het eerst begon met voorlichting over oorlog en vervolging aan de jeugd. Eind jaren vijftig is hij via de Anne Frank Stichting gaan spreken op scholen. Hij heeft zich nooit meer los kunnen maken van de oorlog en had na enkele inzinkingen het advies gekregen zijn oorlogsverleden niet onder te spitten, maar er zin aan te geven.

Henk kwam uit een Amsterdams gezin, dat volledig ten onder ging door de drankzucht van zijn vader. Hij was een van de jongere kinderen. Zijn jeugdverhalen gaan over honger, ziekte, slechte woonomstandigheden, en een afgesloofde moeder, die regelmatig in elkaar geslagen werd, terwijl de kleintjes erbij stonden.

Al jong ging Henk met zijn vader, die een gruwelijke hekel had aan 'koperen knopen', bij betogingen van de arbeidersbeweging de straat op. Na zijn veertiende ging hij thuis weg en werd actief in de communistische partij. Toen de oorlog uitbrak begon hij onmiddellijk met verzet. Hij leidde stakingen van tewerkgestelden en zat in de organisatie van de Februaristaking. In augustus 1941 werd hij opgepakt. Daarna volgde een tocht langs steeds gruwelijker kampen: Schoorl, Amersfoort, Vught, Dachau, Auschwitz, Mauthausen ...

In het boek vertelt hij behalve over zijn jeugd over die kampen en zijn voortdurende streven om in leven te blijven. Dat hem dat is gelukt, verplicht hem voor zijn gevoel te getuigen van de dood van al die anderen en te protesteren tegen onderdrukking. En dat doet hij dan ook al jaren op een indrukwekkende manier.

Tineke Bogaerts